

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет
кафедра політології та соціології

Дипломна робота

магістра

з теми: **«Політична роль громадянського суспільства»**

Виконала: студентка II курсу,
Р1-М17 групи
спеціальності 052 Політологія
(денна форма навчання)
ІВАЩЕНКО Вікторія Вікторівна

Керівник:
Вонсович Г.Б., кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри політології та
соціології

Рецензент:
Магда Є. В., кандидат політичних наук,
доцент кафедри видавничої справи та
редагування Видавничо-поліграфічного
інституту НТУУ КПІ імені Ігоря Сікорського

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ	8
1.1 Еволюція уявлень щодо суті та ролі громадянського суспільства у політичній думці та сучасній політичній науці	8
1.2 Загальні властивості та структурні особливості громадянського суспільства	23
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА ПЕРЕХІДНОГО ТИПУ	37
2.1 Функціональна характеристика громадянського суспільства	37
2.2 Місце та роль громадянського суспільства в стабільних суспільствах та країнах перехідного типу	42
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ	58
3.1 Становлення громадянського суспільства в Україні	58
3.2 Особливості функціонування громадянського суспільства в сучасній Україні	66
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	81

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розвиток будь-якої суверенної, демократичної, правової та соціальної держави на сучасному етапі неможливий без повноцінного функціонування громадянського суспільства, що є основою цивілізованого суспільства.

Проблема становлення та розвитку громадянського суспільства виникла у процесі розвитку разом із появою держави та з поділом суспільства на державну й недержавну сфери людської життєдіяльності. Відповідно, одразу постає питання функціонування та взаємодії влади й суспільства. На сучасному етапі суспільного розвитку держава є лише одним із суб'єктів державно-політичних процесів. У визначенні напрямків діяльності влади щодо вирішення суспільних проблем помітна роль належить громадянському суспільству, яке є автономним щодо державної влади та виступає зовнішнім середовищем для системи державного управління.

Ідея громадянського суспільства зазвичай розглядається як ідеальний варіант політичної структуризації суспільства, його самоорганізації, згуртування та актуалізації на досягнення певних успіхів у державотворенні, суспільно-політичному та економічному розвитку, а також на подолання численних проблем, які щороку ускладнюються.

В сучасному вітчизняному науковому середовищі проблема громадянського суспільства опинилася в центрі політико-правових досліджень та дискусій, а поняття «громадянське суспільство» увійшло у понятійний апарат не лише політичної теорії, а й інших наук. Не зважаючи на це, у чинній Конституції досі немає прямої згадки про громадянське суспільство, на формування якого зрештою мав би бути спрямований весь державно-правовий механізм. Відповідно, проголошення прагнення досягти ідеалів правової держави без урахування на конституційному рівні розвитку та функціонування громадянського суспільства є абсурдним.

У сучасній Україні досить тривалий час спостерігається невідповідність між декларованою демократичною системою та сучасними методами вироблення державної політики. Характерною є ситуація, коли, з одного боку, здійснюються (часто декларативно) спроби запровадити механізми забезпечення участі громадян в управлінні державними справами та більш відкритості органів державної влади, а з іншого боку, простежується тенденція до узурпації вироблення державної політики вузьким колом еліт. Існування цих протиріч ставить на порядок денний питання ролі громадянського суспільства в сучасних політичних процесах, що свідчить про актуальність обраної нами теми дослідження.

Мета дослідження полягає у визначенні змісту та характеристикі ролі громадянського суспільства як одного з основних суб'єктів сучасних політичних процесів.

Конкретизація та реалізація мети дослідження зумовила необхідність розв'язання наступних **завдань**:

- з'ясувати зміст поняття «громадянське суспільство», специфіку його розвитку та застосування щодо розвинутих суспільств і суспільств, які розвиваються;
- висвітлити історичні умови процесів зародження та розвитку громадянського суспільства;
- охарактеризувати ключові ознаки громадянського суспільства, його структурні особливості;
- визначити функціональну специфіку організацій громадянського суспільства як соціально-політичних інститутів, їх потенціал щодо участі у політичних процесах;
- висвітлити політичну роль інститутів громадянського суспільства в стабільних суспільствах та в процесі здійснення демократичних перетворень;
- проаналізувати особливості функціонування громадянського суспільства в перехідному українському суспільстві.

Об'єктом дослідження є громадянське суспільство як соціально-політичний феномен.

Предметом дослідження є зміст і характер політичної ролі громадянського суспільства як суб'єкта сучасного політичного процесу.

Методологічна основа дослідження. Методологічним інструментарієм магістерської роботи були визначені такі фундаментальні дослідницькі засади як об'єктивність, системність, цілісність, а також було застосовано загальнонаукові та спеціальні методи.

Загальнонауковими методами є методи формальної логіки, такі як аналіз і синтез, індукція та дедукція, які були використані для розкриття основних концептуальних положень щодо сутності громадянського суспільства.

Діалектичний метод дозволив розглянути явище громадянського суспільства у розвитку та взаємодію з державою. Історичний підхід було застосовано під час аналізу процесу розвитку громадянського суспільства, а також наукових доробків мислителів минулого та науковців сучасності. У процесі дослідження було використано системний підхід, який дав змогу здійснити аналіз інститутів громадянського суспільства, що становлять систему і взаємодіють з іншими соціальними системами. Структурно-функціональний метод дав змогу ахарактеризувати місце та основні напрями діяльності структур громадянського суспільства, а також з'ясувати їх роль у стабільних суспільствах та тих, які розвиваються.

Класичні концепції громадянського суспільства були розроблені Дж. Александером, Е. Арато, Ж. Бодріаром, Ю. Габермасом, Г. Гегелем, Е. Геллнером, Р. Дарендорфом, Дж. Коеном, Т. Карозерсом, Р. Патнемом, Т. Парсонсом, А. де Токвілем та іншими.

Різні аспекти функціонування громадянського суспільства перебували в центрі наукових пошуків таких сучасних західних авторів як Дж. Грей, Н. Розенблюм, Х. Булл, Дж. Кін, Дж. Сміт, Б. Барбер, Е. Шилз, М. Уольцер. Фундаментальною для нашого дослідження є праця американських учених

Дж. Коена та Е. Арато «Громадянське суспільство та політична теорія», де визначено передумови відродження громадянського суспільства як теорії та практики у сучасному плюралістичному соціумі.

Серед вітчизняних дослідників варто окремо відзначити В. Андрущенка, В. Бега, М. Бойчука, В. Денисенка, Г. Зеленько, М. Калініченка, А. Карася, М. Кармазіну, А. Колодій, О. Корнієвського, І. Кресіну, М. Лацибу, М. Михальченка, Ф. Рудича, Г. Щедрову та інших, роботи яких розкривають різні аспекти існування та трансформації теорії громадянського суспільства.

Елементи наукової новизни дослідження визначається сукупністю визначених завдань та засобами їх розв'язання. Відповідно, на основі комплексного дослідження політичної ролі громадянського суспільства ми отримали результати, які містять елементи наукової новизни, а саме набуло подальшого розвитку твердження про продовження декларативної риторики щодо запровадження механізмів забезпечення участі громадян в управлінні державними справами на фоні прагнень вузького кола еліт узурпувати вироблення державної політики. В результаті цього, характерним для сучасного стану вітчизняного суспільства є уже традиційні спалахи мітинговості, емоцій, виявлення екстремізму, страйки, пікети тощо.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані результати, основні ідеї, положення та висновки можуть бути використані у навчальному процесі вищих навчальних закладів при підготовці до лекційних та семінарських занять, написанні підручників та навчальних посібників, а також при розробці курсів з соціально-політичного напрямку підготовки. Також вони можуть допомогти науковцям при подальшому вивченні ролі громадянського суспільства, його розвитку та трансформації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дипломного дослідження були апробовані у виступі на студентській науковій конференції (березень, 2018), а також під час проведення семінарських занять.

Публікації. Результати магістерського дослідження представлені у статті «Становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні», поданій до друку у збірник наукових праць студентів історичного факультету спеціальності Політологія «Політія».

Структура дипломної роботи магістра зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота містить вступ, три розділи, які включають 6 підрозділів, висновки та список використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дипломної роботи становить 88 сторінок, основний текст –80 сторінок. Список використаних джерел налічує 75 позицій.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило з'ясувати, що мислителі та дослідники вже досить давно звернули увагу на феномен громадянського суспільства, його ознаки та функції. Концепція громадянського суспільства почала формуватися ще на початку Нового часу. Потім, з другої половини XIX століття й до другої половини XX століття про неї майже забули, хоча етап визнання громадянського суспільства антидержавною опозицією припадає на кінець XIX століття завдяки працям соціалістів-утопістів. І лише з середини XX століття громадянське суспільство почали аналізувати як елемент політичної дійсності спочатку у країнах Західного світу, а пізніше й тих, що розвиваються.

У світовій та вітчизняній літературі можна знайти широкий спектр трактувань поняття «громадянське суспільство». Його досліджують філософи, політологи, соціологи, юристи, історики, зацікавленість яких зумовлена актуальністю проблем розвитку та ролі громадянського суспільства в соціально-політичних процесах різних країн світу.

Огляд основних концепцій громадянського суспільства засвідчив їх істотну еволюцію. Так, у класичних концепціях (Дж. Локк, А. Фергюссон, І. Кант, Г. Гегель, А. де Токвіль та ін.) зазвичай відбувалося протиставлення громадянського суспільства та держави. Мислителі вбачали у цьому систему, що була поділена на дві взаємопов'язані та взаємообумовлені автономні сфери – політичну та громадську. Натомість сучасні концепції (Дж. Александер, Е. Арато, Ю. Габермас, Е. Геллнер, Р. Дарендорф, Т. Карозерс, Дж. Коен, Р. Патнема та ін.), трактують державу та громадянське суспільство у якості партнерів.

Вітчизняна теорія громадянського суспільства почала формуватися одночасно із розвитком власне громадянського суспільства в Україні. На відміну від західної політології, де формувались концептуальні засади реалізації головних функцій громадянського суспільства, а також визначались можливості його трансформації, українська наука зосередила свою увагу

переважно на дослідженнях інституціоналізації громадянського суспільства та його місця у системі політико-владних відносин.

Не зважаючи на певні відмінності у трактуваннях громадянського суспільства, усі вони апелюють до сфери громадського життя, яка виходить за межі держави. Відповідно під громадянським суспільством розуміють сферу самовираження вільних громадян, добровільно сформованих асоціацій і організацій, яка захищена та обмежена відповідними законами від прямого втручання та регламентації з боку державної влади та в якій переважають громадянські цінності.

До структурних елементів громадянського суспільства відносять: добровільні громадські організації і громадські рухи, а також політичні партії доки вони не задіяні в механізмах здійснення влади; незалежні засоби масової інформації; у певному аспекті – вибори та референдуми; залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної системи; розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави.

У вітчизняній політичній науці називають такі ознаки громадянського суспільства: відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій і об'єднань; вільні відносини між суб'єктами громадянського суспільства; цінування громадянських прав вище за державні закони; забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного та ідеологічного плюралізму; наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку; саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями та добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психічних норм регуляторів суспільного життя; багатство соціальних ініціатив; збереження відповідних традицій, культури тощо.

Функціональна характеристика громадянського суспільства вказує на його роль у суспільно-політичній системі. Функції громадянського суспільства

є втіленням основних напрямів діяльності його інститутів, а також їх впливу на суспільне життя та політичні процеси. Вони напряму пов'язані із цілями та задачами правової політики.

Результати дослідження засвідчили еволюцію функцій громадянського суспільства. Так, на початку свого становлення інститути громадянського суспільства забезпечували лише власне самозбереження, брали участь у формуванні громадянських, ліберальних, демократичних цінностей та культивували цінності моралі. Проте в процесі інституціоналізації громадянське суспільство перейшло до виконання функцій, які впливають вже на ступінь демократизації політичної системи.

У сучасних розвинутих демократичних суспільствах спостерігається тенденція до взаємного зближення та взаємопроникнення громадянського суспільства й владних структур, при якому громадянське суспільство активно впливає на функціонування політичної сфери. В такий спосіб відбувається соціалізація держави й одночасно політизація громадянського суспільства. Чим розвиненішим є громадянське суспільство, тим менш помітною є роль держави. Відповідно нерозвиненість громадянського суспільства зумовлює надмірне посилення держави, яка поглинає суспільство.

Громадянське суспільство є ефективним гарантом перед авторитарними чи тоталітарними тенденціями держави або певних суспільних сил. Воно забезпечує громадський контроль за розподілом влади та підтримує згаданий баланс.

Важливою є роль громадянського суспільства у протидії політичній корупції, що насамперед, полягає у сприянні прозорості функціонування владних інститутів. Крім того, у Європейських країнах системно залучаються об'єднання громадян до формування та реалізації державної політики в усіх сферах суспільного життя, що сприяє підвищенню якості політичних і публічно-правових рішень через урахування потреб населення. Поширеним тут також є застосування методу громадського контролю, що полягає у

систематичному моніторингу та соціальній експертизі інституціональними структурами громадянського суспільства діяльності політичних інститутів та акторів з метою запобігання та виявлення зловживання владою.

У політичній практиці авторитарних та тоталітарних режимів для забезпечення власної легітимності все частіше використовують технології, за яких поширеною практикою є не лише існування але й діяльність інституцій громадянського суспільства.

Розвиток будь-якої суверенної, демократичної, правової та соціальної держави на сучасному етапі неможливий без повноцінного функціонування громадянського суспільства. Воно є основою будь-якого цивілізованого суспільства. Відповідно, громадянське суспільство надзвичайно важливе для утвердження демократичного врядування. Останнім часом в країнах, що розвиваються та країнах із перехідною економікою спостерігається значний ріст активності організацій громадянського суспільства. Від типу громадянського суспільства залежить модель демократії, яка сформується протягом демократичного транзиту.

В сучасному вітчизняному науковому середовищі проблема громадянського суспільства опинилася в центрі політико-правових досліджень та дискусій, а поняття «громадянське суспільство» увійшло у понятійний апарат не лише політичної теорії, а й інших наук. Не зважаючи на це, у чинній Конституції досі немає прямої згадки про громадянське суспільство, на формування якого зрештою мав би бути спрямований весь державно-правовий механізм.

Незважаючи на складнощі та суперечності, у перші роки незалежності України був здійснений важливий крок у становленні громадянського суспільства – його легітимація та забезпечення правових основ подальшого розвитку. На цьому етапі громадянське суспільство являло собою доволі розгалужений і чисельний «третій сектор», який переважно складався з

нерядових організацій, основна активність яких була зосереджена на лобюванні суспільно-політичних та модернізаційних змін в країні.

До основних етапів інституціональних змін громадянського суспільства в сучасній Україні належать: 1) 1991-1996 роки – первинна інституціоналізація; 2) 1996-2004 роки – створення нормативно-правової бази; 3) 2004-2012 роки – формування функціональної дієздатності громадянського суспільства; 4) з 2013 року по теперішній час – розробка Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, децентралізація.

У сучасній Україні тривалий час спостерігається невідповідність між декларованою демократичною системою та сучасними методами вироблення державної політики. Характерною є ситуація, коли, з одного боку, здійснюються (часто декларативно) спроби запровадити механізми забезпечення участі громадян в управлінні державними справами та більш-менш відкритості органів державної влади, а з іншого боку, простежується тенденція до узурпації вироблення державної політики вузьким колом еліт.

Характерним для сучасного стану українського суспільства є уже традиційні спалахи мітинговості, емоцій, виявлення екстремізму, страйками та пікетами.

Незважаючи на це, події на Майдані та російська агресія спричинили значний поштовх та розквіт громадянського суспільства, а також збільшення динаміки громадської активності. Організації громадянського суспільства достатньо активно проявляють себе в різних сферах: гуманітарній допомозі, документації військових злочинів, підтримці внутрішньо переміщених осіб, наданні юридичної допомоги жертвам конфлікту, займаються захистом прав людини, включаючи захист прав жінок та прав меншин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 68 % громадян вважають, що в Україні відсутня національна ідея : результати соціологічного опитування компанії Research&Branding Group // Тиждень.ua. 2011. 16.06. URL : <http://tyzhden.ua/News/24716>
2. Арато Е., Коен Дж. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства // Політична думка. 1996. № 1. С. 25-31.
3. Бабанко К. Держава і громадянське суспільство: забезпечення взаємодії у врегулюванні публічно владних відносин // Економіко-правова парадигма розвитку сучасного суспільства. 2016. № 1. URL : <https://studlib.org.ua/index.php/eprs/article/view/5/6>
4. Бараненко А. Взаємодія громадянського суспільства і держави в цивілізаційному контексті // Політологічний вісник : зб-к наукових праць. К. : ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР, 2005. Вип. 19. С. 92-101.
5. Бех В., Бех Ю, Калініченко М. та ін. Соціальне управління у контексті саморегуляції соціального організму країни : [монографія]. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012; Запоріжжя : Просвіта, 2012. 572 с.
6. Бех В., Рябека О. Система державно-громадського управління суспільством як продукт процесу демократизації державного управління // Комунікація : журнал з питань комунікацій у суспільстві. 2012. № 2. С. 52-58.
7. Білокопитов Д. Сутність громадянського суспільства та його функції в сучасних умовах // Актуальні проблеми державного управління 2016. № 1 (49). URL : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2016-1/doc/7/03.pdf>
8. Бодров А. Класифікація неурядових організацій в сучасній науковій літературі // Наукові праці МАУП. 2014. № 1 (40). С. 53-57
9. Бойчук М. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : [монографія]. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. 211 с.
10. Боротьба за Україну : звіт Chatham Youse. 110 с. URL : https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/Struggle-for-Ukraine_UA-2.pdf

11. Бортніков В. Політична участь і демократія: українські реалії : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.

12. Бутирська Т. Громадянське суспільство в Україні: основні теоретико-методологічні засади створення та розвитку // Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи : [колективна монографія / за заг. ред. О. М. Руденко, С. В. Штурхецького]. Острог : ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 73-109.

13. В Україні 14,5 тисяч волонтерів постійно допомагають армії – Арахамія // Радіо Свобода. 2015. 27.05. URL : <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27039296.html>

14. Вітер Д., Руденко О. Теоретичне осмислення ідеальної сутності громадянського суспільства // Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи : [колективна монографія / за заг. ред. О.М. Руденко, С.В. Штурхецького]. Острог : ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 21-47.

15. Волкова О. Новий погляд на громадянське суспільство: реалії і перспективи // Альманах права. 2012. Вип. 3. URL : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Almpr/2012_3/01_026.pdf

16. Вонсович С. Громадянське суспільство в умовах транзиту від тоталітаризму до демократії URL : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2231/1990

17. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Логос, 1999. 544 с.

18. Горелов Д., Корнієвський О. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : [аналіт. доп.] / К. : НІСД, 2015. 36 с.

19. Гороховський І. Громадянська самоорганізація як чинник стабільності політичної системи України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. – Політичні інститути та процеси. Дніпропетровськ, 2008. 18 с.

20. Громадянське суспільство в Україні: звіт за результатами дослідження / Л. Паливода, О. Вінніков, В. Купрій та ін. К. : БФ «Творчий центр ТЦК, 2016. 74 с.

21. Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні : методологічний семінар // Політичний менеджмент. 2004. № 3. С. 176-183.

22. Гураль П. Громадянське суспільство і держава в Україні: взаємодія і розвиток // Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 13-16.

23. Демяненко О. Роль громадянського суспільства у контексті глобалізаційних процесів // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2016. Випуск 3/4. С. 136-142.

24. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі : навч.-метод. посіб. / В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дехтерьова, А. Кудряченко ; за заг. ред. В. Бебика. К. : ІКЦ «Леста», 2006. 248 с.

25. Державна доповідь про стан розвитку громадянського суспільства в Україні URL : <http://civil-rada.in.ua/?p=157>

26. Державна політика розвитку громадянського суспільства: моніторинг ефективності. Європейський досвід. К. : ПРООН, 2011. 97 с.

27. Зеленько Г. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн вишеградської групи та України) : автореф. дис. ...доктора пол. наук : 23.00.02 – політичні інститути і процеси / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса. Київ, 2007. 34 с.

28. Зеленько Г. Подолання політичного відчуження як умова формування громадянського суспільства в Україні // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. 2004. Вип. 25. С. 247-263.

29. Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства в Україні у 2014 році. URL : <http://ccc-tck.org.ua/library/drukovani-vidannya/>

30. Карась А. Актуальність громадянського суспільства для України URL : <http://postup.kh.ua/?p=264>

31. Кармазіна М. Громадські організації: кого вони представляють? // Дзеркало тижня. Україна. 2013. 15.11. URL : <http://gazeta.dt.ua/internal/gromadski-organizaciyi-kogo-voni-predstavlyayut-.html>

32. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // Ї. 2001. Число 21. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm#pp4>

33. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : [монографія]. Львів : Червона Калина, 2002. 272 с.

34. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги // Тиждень ua. URL : <https://tyzhden.ua/Society/46147>

35. Корж Н. Громадянське суспільство і держава: аксіологічний підхід // Політологічний вісник : зб-к наукових праць. К. : Знання України, 2006. Вип. 21. С. 315-322.

36. Корж Н. Основні моделі громадянського суспільства і його взаємодії з державою // Політологічний вісник : зб-к наукових праць. К. : ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2005. Вип. 19. С. 129-138.

37. Корнієвський О. Громадянське суспільство в Україні: основні етапи інституціоналізації // Стратегічні пріоритети. 2012. № 4 (25). С. 68-73.

38. Корнієнко В. Правові основи громадянського суспільства сучасної України (інституційний аспект) : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2007. 19 с.

39. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ. ; за ред. І. Малкіна, А. Макмілана. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2005. 789 с.

40. Косілова О. Теоретичні засади громадянського суспільства Нового часу // Політологічний вісник : зб-к наукових праць. К. : Знання України, 2006. Вип. 21. С. 244-254.

41. Коэн Д., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. М. : Издательство «Весь Мир», 2003. 784 с.

42. Кресіна І. Держава і громадянське суспільство: проблеми взаємодії // Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 62. С. 378-383.

43. Крицкалюк Н. Інституціоналізація громадянського суспільства як чинник становлення демократії в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Національна академія наук України. Інститут держави і права імені В.М. Корецького. К., 2016. 22 с.

44. Купрій В. Організації громадянського суспільства як суб'єкти вироблення державної політики : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.01 – теорія та історія державного управління / Національна академія державного управління при Президентові України. К., 2007. 16 с.

45. Лациба М. Розвиток відносин між владою та суспільством в Україні: від еволюції до революції // Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2013 р., м. Київ) / [упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк ; за заг. ред. О. А. Корнієвського]. К. : НІСД, 2014. С. 12-16.

46. Лідовець Р. Становлення громадянського суспільства у Великобританії // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія Право. 2010. №2. URL : <https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n2/10lrasuv.pdf>

47. Лотюк О. До проблеми розуміння функцій громадянського суспільства // Право і громадянське суспільство. 2013. № 2. С. 96-103.

48. Матійчик А. Інституціонально-правові умови формування та розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні // «Гілея» : збірник наукових праць. 2016. Вип. 112. С. 345-348.

49. Матійчик А. В. Наукові уявлення про місце громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи у працях вітчизняних учених // Політологічні студії: студентський науковий вісник. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 1. С. 22-27.

50. Матійчик А. Самоорганізація громадянського суспільства як чинник демократичної модернізації політичної системи України : дис. канд. пол. наук :

23.00.02 – політичні інститути і процеси / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2016. 221 с.

51. Матяж С. Європейський досвід розвитку та функціонування інститутів громадянського суспільства. URL : <http://mk-eu.at.ua/material/naukpratsi/matjaz.pdf>

52. Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні // Політичний менеджмент. 2006. № 3. С. 76-85.

53. Новакова О. Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку : [навчальний посібник]. Луганськ : Елтон-2, 2010. 244 с.

54. Огаренко В., Козаченко Ю. Роль інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики // Держава та регіони. Серія: Державне управління. 2017. № 2 (58). С. 97-101. URL : http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2017/20.pdf

55. Основи демократії : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє вид., оновл. і доп. Львів : Астролябія, 2009. 832 с.

56. Офіційний Сайт громадської ініціативи «Воля» URL : <http://volya.org.ua/>

57. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-ге вид., доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. 736 с.

58. Посилення ролі громадянського суспільства на Донбасі : звіт за підсумками стратегічного семінару «Залучення громадянського суспільства до процесу вирішення конфлікту на Донбасі» (Варшава, 26-28 червня 2017 року) URL :

https://www.austausch.org/files/DRA/Publikationen/2017_DRA_Donbas_Web_ukrainisch_korr.pdf

59. Пухкал О., Тіньков А. Роль громадянського суспільства у протидії політичній корупції // Державне управління та місцеве самоврядування. 2013. Вип. 2 (17). С. 80-86.

60. Розвиток громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горелов та ін. ; [за ред. О. А. Корнієвського, М. М. Розумного]. – К. : НІСД, 2015. – 60 с.

61. Роль громадянського суспільства та ЗМІ в сприянні процесу реформ та прозорості влади // Справжня варта. 2015. 28 березня. URL : <https://varta.kharkov.ua/articles/1105880>

62. Рябчук М. Громадянське суспільство // Енциклопедія сучасної України. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31976

63. Соляр С. Правове регулювання статусу та діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Національний юридичний університет ім. Я. Мудрого. Харків., 2014. 22 с.

64. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.

65. Сутність та різновиди громадянського суспільства // Думки з приводу : авторський проект Антоніни Колодій. URL : http://political-studies.com/?page_id=178

66. Тишкун Ю. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні як чинник раціоналізації державної бюрократії : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. – Політичні інститути та процеси. Львів, 2009. 19 с.

67. Томаш Л. Громадянське суспільство в рефлексії європейської та вітчизняної політико-правової свідомості: теоретичний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2013. 16 с.

68. Фолі М., Едвардс Б. Парадокс громадянського суспільства // Демократія : антологія / [упор. О. Проценко]. К. : Смолоскип, 2005. С. 867-881.

69. Хабермас Ю. Філософський дискурс о модерне ; пер. с нем. М. : Весь Мир, 2003. 416 с.

70. Цокур Є. Роль громадянського суспільства у процесі легітимації політичної влади // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. К., 2010. Вип. 19. С. 137-144. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26689/13-Tsokur.pdf?sequence=1>

71. Шевчук Д. Громадянське суспільство в горизонті філософського осмислення // Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи : [колективна монографія / за заг. ред. О.М. Руденко, С.В. Штурхецького]. Острог : ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 8-20.

72. Штюдеман Д. Громадянське суспільство Німеччині // Дзеркало тижня. 2002. 8 лютого. URL : https://dt.ua/POLITICS/gromadyanske_suspilstvo_v_nimechchini.html

73. Щедрова Г. Громадянське суспільство, правова держава: проблеми взаємовпливу // Щедрова Г. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. К. : ІСДО, 1994. 112 с. URL : <https://lawbook.online/page/tgp2/ist/ist-16--idz-ax239--nf-2.html>

74. Щедрова Г. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти : [монографія]. Луганськ : вид-во «Елтон-2», 2009. 308 с.

75. Якименко Ю. Громадянське суспільство в Україні: основні характеристики URL : http://old.razumkov.org.ua/upload/yakymenko_civic_society_2004.pdf